

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2023 Impact Factor : 8.024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)
Vol.1-ISSUE - LXXVI, 11 Feb 2023

साहित्य समीक्षा व मराठी साहित्य

संपादक
प्रा.डॉ.प्रशांत भंडे

प्रश्न त्यांना सतावतो आहे. हे दुःख सर्वच आत्मकथनातून येतो. या आत्मकथनामध्ये स्त्रियांची व्यथा, वेदना आलेली आहे. त्यांच्या दुःखाचा तर सर्वांचेच आहे परंतु कुठेही आक्रोश न करता अत्यंत शांतपणे आपल्यावर झालेले अन्याय त्या आत्मचरित्रात कथन करताना आत्मकथनातून केवळ मनोरंजन आहे असे नाही तर ते समस्याप्रधान सामाजिक प्रबोधन, जीवनाची व्यथा आलेली दिसते हे सांगायला तयार.

दलित प्रवाहांच्या बाबतीत कथेचाही विचार करावा लागतो. या प्रवाहातील कथा म्हणजे साक्षात जीवनानुभव कथेतील प्रत्येक अनुभवात आपलाच वाटतो. सर्व सोयीपासून वंचित असलेल्या लोकांचे प्रतिनिधित्व कसे कथेतून कथाकारांनी केलेले आहेत अण्णाभाऊ साठे 'वाग्ले शब्दां' खरात, केशव मेश्राम, इत्यादी. सारख्या कथाकारांनी कथेचा प्रवाह समृद्ध केलेला आहे अण्णाभाऊ साठेची 'स्मशानातील सोने' किंवा 'केशव मेश्राम याची सुड' भूक या कथा असो. कथेतील प्रत्येक पात्र भूकवळीला सहन करते. भूकवळीचे सुंदर चित्रण त्यात येते. दलितानी एखादे स्वप्न म्हणजे चूकच हे मजल्याचे घर या कथेद्वारे अत्यंत प्रत्येकाची दाखविले आहे. घर बांधल्यावर प्रस्थापितांची हांगारी मनाची अवस्था त्यामुळे घराला आग लावणे या वावी मात्र मन हेलकावून टाकणाऱ्या आहेतच. प्रतिनिधी स्वरूपात या दोन कथांचा आणि कथाकारांचा या ठिकाणी उल्लेख करण्यात आलेला आहे परंतु संपूर्ण कथा विश्व हे मन अस्वस्थ करणारे आहे. त्यांना कुठेही कल्पनेची झालर लावलेली नाही. जे अनुभवलेले आहेत तेच त्यात प्रभावीपणे नि संकोचपणे मांडण्याचा आलेली आहे. म्हणून दलित साहित्य प्रवाहात कथेच्या विवांचे स्थानही तेवढेच महत्त्वपूर्ण आहे. कविता, आत्मकथन यांचे आहे. हे नाकारता येणार नाही.

एकंदरीत दलित साहित्य प्रवाहात कथा, कादंबरी, कविता व नाटक हे वाङ्मय प्रकार अत्यंत समृद्ध आहेत. प्रामुख्याने यात जाणवणाऱ्या हा 'स्व' साठी आहे. आम्ही माणस आहोत म्हणून सर्व माणसांनी तयार केलेली मानवी मूल्यांचा अधिकार आम्हालाही मिळाला पाहिजे. या वावासाहेबांची त्यांच्या विचारांची प्रेरणा घेऊन सर्व ताकतीने साहित्यिकांनी लेखन केले आहेत. कवितेत तो आपल्या मुलांसाठी धर्म, स्वतंत्रता, विरुद्ध लढताना दिसतो. तर आत्मकथनामध्ये जाणवणारा संघर्ष म्हणजे अन्न, वस्त्र, निवारा यामाठी तो उठताना दिसतो. आत्मकथनाला दुःख गाथा असेही म्हणता येईल. आपल्या मूलभूत गरजांसाठी करावा लागणारा संघर्ष हा आत्मकथनाचा आत्मा आहे. त्यात कुठेही संकोचपणा नाही. शांतपणे आपल्यावर आलेल्या प्रसंगाचे चित्रण त्यात मांडण्यात आलेले आहे.

दलित साहित्य हे जुनी जीर्ण धर्माधिष्ठित चातुर्वर्ण व्यवस्थेवर आधारित समाजव्यवस्थेची चौकट नाकारू शकले नाही तरी झुजात्मक लेखन तरी खेड्यात जन्मलेल्या आणि नागर जीवनाची ओढ असलेल्या लेखकांनी थोडासा विचार केलेलाच दिसतो.

साहित्य ही मानवी मनाची निर्मिती असते पण मनप्रवाही असते. त्याप्रमाणे कोणताही साहित्य निर्मिती ही एकाकी व उगीचच निर्माण होऊन त्यांच्या निर्मितीमागे अनेक कारणे असतात. त्यामध्ये दलित चळवळीचा उगम, मुख्य प्रेरणा आहे. आंबेडकरी चळवळ आणि विचार ही एक साहित्य निर्मितीची प्रेरणाचा आहे. यामुळे आत्मोधाची प्रक्रिया सुरू झाली आणि समाज व्यवस्थेतील परंपरेचा शोध सुरू झाला. त्यामुळे कविता, आत्मकथा, नाटक इत्यादी साहित्य लिहिल्या गेले. डॉ. वावासाहेबांच्या सम्यक क्रांतीच्या लढ्यातून दलित साहित्याला प्रारंभ झाला. त्यांनी भाषणातून संदेश दिले. त्यामध्ये 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' ही प्रेरणा घेऊन स्वातंत्र्यानंतर अनेक दलित गुरू लागले. त्यामुळे त्यांनी आपले दुःख, वेदना, विद्रोह साहित्यातून मांडू लागले. त्यांचा आत्मभान जागा झाला. आपल्या हक्कासाठी ते साहित्यांचा आधार घेऊन त्यात भावना मांडल्या. त्यातूनच दलित साहित्याचा जन्म झाला आणि वेगवेगळी प्रवाह उदयास आली. प्रारंभी या साहित्यिकांनी मराठी साहित्य लेखनात आपले सिद्ध करण्यासाठी वंडाची भूमिका जरी घेतलेली असेल; तरी एकदरीत मराठी साहित्य लेखनात लेखनाच्या 'ढी, प्रथा परंपरा, धर्म, वर्णव्यवस्था' नाकारून मराठीच्या वैभवात भरच टाकलेली आहे आणि समीक्षेच्या पारंपारिक पट्ट्या वदलायला भागच पाडलेले आहे. आणि व्यवस्था त्यांनी निरस्त केलेली आहे हे नाकारता येतच नाही म्हणून हा प्रवाह स्वागतार्हच आहे.

संदर्भ :

- १) अण्णाभाऊ साठे - खंड १ - प्रस्तावनेतून .
- २) दलित साहित्य - वेदना आणि विद्रोह . - भालचंद्र फडके - पृ . २४
- ३) गोलपिठ - नामदेव ढसाळ . पृ - ५२
- ४) कोंडवाडा - दया पवार . पृ . १५
- ५) थांबा । रामराज्य येतय । - प्रकाश त्रिभूवण - पृ - प्रस्तावनेतून
- ६) वाटा पळवाटा .. दत्ता भगत - पृ - प्रस्तावनेतून .
- ७) दलित स्वकथने साहित्य 'प - डॉ आरती कुलकर्णी . पृ - प्रस्ताविकेतून
- ८) वेदनांचा प्रदेश - डॉ प्रल्हाद लुलेकर

संसाधारण विषयावर नाटके लिहिण्यापेक्षा दलितांच्या जीवनावर नाटके लिहा असे ते म्हणाले. आणि त्याच ठिकाणी दलित रंगभूमीची मूर्तमेढ
ली. मिलिंद महाविद्यालयाचे प्राचार्य म.भी. चिटणीस यांनी 'युगयात्रा' १९५६ ला लिहून डॉ. वावासाहेबांच्या प्रबोधनाला प्रतिसाद दिला
मध्ये नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर वावासाहेबांच्या समोर या नाटकांचा प्रयोग झाला. त्यानंतर काही वर्षांतच अनेक दलित साहित्यिकांनी नाटके,
लिहिल्या. (६)

'दलित' या शब्दाचा मूळ अर्थ पिढलेले, नाडलेले, तुडवलेले, शोषित, वंचित, उपेक्षित असा आहे. अशा समूहाचा दडपलेला आवाज ज्या
ज्या जाणीवने प्रगट होतो ते दलित नाटक होय. अशी अनेकांची व्याख्या आपल्याला पाहावयास मिळते. दलित नाटकाचे स्वल्प लक्षात
दलित नाटक म्हणजे मानवी मन निर्भय करणारे रोकठोक पणाची भाषा बोलणारे, प्रस्थापितांच्या धर्मावर रोखठोकपणे बंड करून उठणारे,
म्हणारे नाटक आहे. यात मनोरंजनाला फारसे महत्त्व नाही. केवळ समाज प्रबोधना हा मुख्य हेतू आहे. विद्रोहाची ज्वाला आहे. यातूनच काही
जीव लक्षात घेऊनच नाटकाराने सुरुवात केलेली आहे त्यामुळे दलितांनी किंवा दलित विषयावर लिहिल्या गेलेल्या रंगभूमीने आपले आगळे
अस्तित्व निर्माण केले आहे.

'अन्वरी' या नाटकांचा शेवट पाहिला तर यात नाटकानी आपले अनुभव माडलेले आहेत. त्यांच्या वर्गाच्या वाट्याला आलेले दैन्य व अप्रतिष्ठा
किती खालच्या पातळीवर नेते यांचे विपन्न करणारे दर्शन या नाटकात घडते. उदा 'तनमाजोरी'तील वेढविगारी खेळी, यातील नारायणाचा
दलित समाजाला हळूहळू प्रबोधनाची चाहूल लागल्याने या दलित रंगभूमीच्या माध्यमातून दलितांच्या जीवनातच नव्हे तर संबंध समाजात
जसेल्या परिवर्तनाची कल्पना येऊ शकते. उदाहरणार्थ युगयात्रा व कैफियत नाटक.

'इंद्रीत' दलित नाटक हे केवळ आंबेडकरी विचारांसाठीच जन्मले नसून त्या विचारांच्या साक्षात सत्कारासाठीच साक्षातकारांसाठीच जन्माला
आहेत. या लढ्याने सांस्कृतिक क्रांतीला जन्म दिलेला आहे. त्यांच्या निर्मितीची मूळ प्रेरणा आत्मोद्धा आहे. म्हणूनच दलित रंगभूमीत जीवनाचा
आहे. प्रा. दत्ता भगत यांनी एका ठिकाणी म्हटले आहे, 'आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाची शक्ती घेऊनच कोणत्याही संघर्षात सिद्ध झालेली
ही चळवळ ही दलित नाट्य चळवळीची प्रेरक शक्ती आहे. दलित शोषितांची अस्मिता जागृत केली म्हणून आंबेडकरी चळवळीशी दलित
जे नाते आहे ते विसरता येत नाही असे डॉक्टर भालचंद्र फडके यांचे मत आहे ते योग्यच म्हटले पाहिजे.' (७) या संदर्भात दलित
नाट्यप्रयोगाचे सर्व गुण ठासून भरलेले आहेत. त्यातील आशय व्यापक आणि सखोल आहे. अभिव्यक्ती नाविन्यपूर्ण आणि चैतन्य शील
हे नाटके भडक आणि आरडाओरड करणारी आहे अशी टीका नेहमीचीच केली जाते. पण ते खऱ्या अर्थाने चुकीचे आहे. त्यात आत्मकथन
अभिमान आहे, भावना आहे म्हणून प्रस्तुत रंगभूमीवरील नाट्यकृतीचे अंतरंग तपासताना असे दिसते की लेखकाने मानवांच्या समस्यासाठी
त्यांच्या जीवनातील प्रनांनाच अनेक अधिक प्राधान्य दिले आहेत. ही नाटके संघर्षप्रधान तर आहेतच परंतु समस्याप्रधानही आहे. त्यांचे कारण
संघर्ष निर्माण झालेला आहे. या दलित नाटकातील संघर्षाच्या संदर्भात कथाविषय इत्यादीना नाट्यमयता प्राप्त होण्यास त्यामुळे मदत झाली.

आत्मकथन :
दलित आत्मकथने हा प्रकार इसवी सन १६ १९६० नंतरच्या काळातच विशेष लोकप्रिय झालेला आहे. दलित साहित्यालाच नव्हे
साहित्याला समृद्ध केलेले आहे. आत्मकथनामुळे मराठी साहित्य राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पोहोचलेले आहेत. बलुत - दया पवार
पक्षी - सोनकांबळे. उपरा लक्ष्मण माने. जीन - आमचं - वेवी कांबळे. उचल्या - लक्ष्मण गायकवाड. कोल्हाट्याच पोर - किशोर शांतावाई
मवा व आप आणि आम्ही - नरेंद्र जाधव. इत्यादी. ही मराठीतील गाजलेली दलित आत्मकथने आहेत.

दुब्याने १९७० नंतर आत्मकथन लेखनाला प्रारंभ झाला आणि त्यांनी अत्यंत समृद्ध परंपरा निर्माण केले. आत्मचरित्र असून उगम पावलेला
आत्मचरित्राच्या अंगानेच याचा विचार करण्यात आलेला आहे. या आत्मकथनाच्या संदर्भात । ती आत्मचरित्रात आहेत असे गृहीत
केल्याने आत्मकथन हा भिन्न वाग्मय प्रकार सिद्ध होतो या दृष्टिकोनातून विचार झालेला नाही. (८) सुरुवातीला दोन्ही भिन्न मानले जात
नंतर त्यात एक रुपता दिसून आल्यामुळे ते दोन्ही एकच आहे असे सिद्ध झालेले आहेत. १९७५ रामनगर करांचे 'रामनगरी' हे
प्रसिद्ध झाले त्यांची फारशी चर्चा झाली नाही. पण दया पवार यांचं 'बलुत' आत्मकथनानंतर मात्र दलित लेखकांनी अधिक जोर धरला
वत आयुष्याचे दाहक अनुभव प्रकट झाले. लक्ष्मण माने उपरामध्ये म्हणतात की 'जे जगलो भोगलो अनुभवला पाहिलं ते तसाच लिहीत
तच जिने जगत गेलो' (९) हाच अनुभव प्रत्येक आत्मचरित्रांचा आहे.

वावासाहेबांच्या संदेशांचा परिणाम या सर्व आत्मकथनावर झालेला असून सर्व आत्मकथनातून दुःख दारिद्र्य व्यथा त्यांच्या वेदना अत्यंत संयमाने
दरम्ये मांडण्यात आलेले आहेत. दारिद्र्य आणि दुःख हे आत्मकथन लेखनाची प्रेरणा आहे. १८ विश्व दारिद्र्य असल्याने दररोजच्या पोटाचा

आत्मचरित्र : एक वाङ्मय प्रकार - प्रा. डॉ. संजय हापगुंडे	१०३
विविध वाङ्मय प्रकारांचे विवेचन : नव्या प्रवाहातील नव जाणिवांच्या कविता - प्रशांतकुमार प्रल्हाद डोंगरदिवे	१०७
विविध वाङ्मयीन प्रवाहाचे नियोजन - प्रा. संजय चिताळकर	११५
दलित वाङ्मय प्रवाह... एक अवलोकन... - डॉ. एल. एस. पवार	११७
दलित साहित्यातील स्त्री व्यक्तिरेखांचे योगदान - प्रा. लोखंडे आर. बी.	१२१
दलित साहित्य समीक्षेचे मूल्यमापनाचे निकष - ललिता मानसिंग गोपाळ	१२४
विविध वाङ्मय प्रवाहाचे विवेचन : ग्रामीण साहित्य - गीता किशन इंगळे	१२६
१९३० पूर्वीच्या ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप - महानंदा श्रीमंत माने	१३१
मराठी ग्रामीण साहित्यातील स्त्रीचे चित्रण - वऱ्हाडे वापूराव भास्कर	१३४
ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे ललित लेख : आसाराम लोमटे - संजय नामदेवराव आठवले	१३६
स्त्रीवादी साहित्य आणि पुरुषप्रधान समाज व्यवस्था - डॉ. साहेवराव भानुदासराव शिंदे	१४०
१९९० नंतरचे मराठवाड्यातील भटक्या विमुक्तांचा साहित्य प्रवाह - डॉ. संजय बालाघाटे	१४३
कवी देविदास माने यांच्या 'मनमौन' कवितासंग्रहातील स्त्रीवाद - प्रा. डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिंगोळे	१४७
दुःखानुभूतीचा आत्मशोध घेणाऱ्या कविता : कदाचित अजूनही - प्रा. डॉ. समाधान पसरकल्ले	१५२
मरण स्वस्त होत आहे : एक आकलन - प्रा. महेंद्र अच्युत आल्टे	१५५
समाजविघातक कृती : पारध्याची गाय - डॉ. जयदेवी पवार	१५९
ग्रामीण कुटुंबातील कष्टकरी माणसांच्या संघर्षकथा : वळख - डॉ. शंकर हनुमंतराव कल्याणे	१६२
चरित्रात्मक समीक्षा : सामर्थ्य आणि मर्यादा - प्रा. डॉ. गणेश लहाने	१६५
विजय जावळे यांच्या 'लेकमात' कादंबरीतील भाषिक वैभव - प्रा. सखाराम बावाराव कदम	१६८
मराठीतील साहित्यिकांच्या साहित्यकृतीचे विवेचन - डॉ. गजानन अनंता देवकर	१७१
'कोल्हाट्याचं पोर' या आत्मकथनामधील स्त्री व्यक्तिरेखा : एक चिंतन - प्रा. एकनाथ वैजनाथ भिंगोले	१७६
'आमचा बाप अन् आम्ही' मधील जिद्दी व दूरदृष्टीची राहीआई - डॉ. सुरेखा सिताराम बनकर	१८०
हिरापूत्र स्वस्व व समीक्षा - डॉ. लोंढे वनमाला सोपानराव	१८३
शांतता ! कोर्ट चालू आहे : एक परीक्षण - प्रा. डॉ. कालिदास गुड्डे	१८७
'युगांत' या नाट्यत्रयीच्या कलात्मकतेचे स्वरूप - प्रा. डॉ. दीपक चिदरवार	१८९
मराठी ललित गद्याची समीक्षा - तनुजा उल्हास ढेरे	१९६

असलेल्या धर्मपरंपरा काही प्रमाणात संत साहित्य रूढी तसेच सर्वात प्रबळ परंपरा वर्णव्यवस्था यांना ती नकार देते. त्यांच्याविरुद्ध वंड करणे करते म्हणून दलित जीवनाच्या आत्मविकारांचे फलित म्हणजे दलित कविता. धर्म परंपरेच्या विरुद्ध पहिल्यांदा या कवितेतून प्रेमळ आंग देवाच्या पुढे याचना करणारे कवी किशन पांगु वनसोड यांचा उल्लेख आवर्जून या ठिकाणी करावा लागतो. त्यांनी मानव हाच धर्म नको असा केला. त्यापेक्षा पशु - पक्षी यात जन्म मिळाला तर उत्तमच. म्हणून मनुष्य जन्माचा विटआलेला कवी पुन्हा या हिंदू धर्मात जन्म नको असा कवितेतून ईवराकडे करताना दिसतो,

‘हरि मज पू कर वा पक्षी,
परी करू नको महार ,
पशु -पक्षी केलीया तर,
हिंदू शिकविती’(३)

धर्माच्या नावाखाली मानवी मूल्य पायदळी तुडविल्या गेली. प्रस्थापित समाज व्यवस्थेत दलितांना हीन दर्जा दिला गेला आणि आजही दलित फक्त तोंडापुढे मानवजात एक आहे असे वेगडी चेहरे आपल्याला दिसतात. केवळ आज दलितांचा वापर केल्या जाते म्हणून ईवरांना याचना करणे कवी आपल्याला दिसते. यांच्याही पुढे चोखामेळा यांची याचना हीच होती. यानंतर मात्र कवितेने आपले वेगळे वळण घेऊन सरळ वंडच केलेला दलित

देशाला स्वातंत्र्य मिळाले आता आपल्यालाही संपूर्ण अधिकार मिळतील ही अपेक्षा सर्वांनाच होती परंतु ती फोल ठरले. म्हणून स्वातंत्र्यानेत गुलामित जीवन जगणाऱ्या साहित्यिक नामदेव ढसाळ यांनी स्वातंत्र्यालाच शिव्या दिल्या आहेत ,

‘१५ ऑगस्ट १९४७,
एक भंगोष्ट महाकाव्य स्वातंत्र्य कांच्या गाडविचे नाव आहे.
कुळ्या रामराज्यात राहतो आम्ही ’ (४)

अशी विस्फोटक भाषा दलित कवितेचा मुख्य गाभा आहे. विषय मांडताना तिने परिणामाची परवा केली नाही .

या प्रवाहातील दया पवारांचीही कविता एक आगळे वेगळे रूप धारण करते. आमच्या मनातील भावना ती व्यक्त करते ‘कोडवाडा’ काव्यसंग्रह लिहून त्यांची कविता दलित साहित्यातील एक मोलाचा मानदंडच ठरतो. कवितेची सीमारेषा आखते. त्यांनी महाकवींनाच प्रश्न विचारलेला दलित

‘हे महाकवे ,
तुला महाकवी तरी कसे म्हणावे ?
हा अन्याय अत्याचार वीवर टांगणारा,
एक जरी लोक रचला असता ,
तर तुझे नाव काळजावर कोरुन ठेवले असते’ (५)

प्रतिनिधी स्वस्वात कविता वाङ्मय प्रवाहातील या ठिकाणी काही मुख्य कवींचा आणि त्यांच्या कवितेचा अभ्यास त्यांचे स्वस्व स्पष्ट करणे आलेले आहेत. यांचा अर्थ उर्वरित कवी मागे आहेत, असे होत नाही या प्रवाहात एकापेक्षा एक तोडीचे कवी आहेत. त्या सर्वांनी प्रस्थापित व्यवस्थेला प्रचंड झटका तर दिलाच ; पण त्यावरोवर विस्फोटही केलेला आहे. या विद्रोहांचे फलित म्हणूनच १९९० पर्यंत कवितेचा हा विद्रोह प्रवाह अखंड वाहत होता. त्या तुलनेत आज हा विद्रोह कमी पहावयास मिळतो. दलित कवितेतील संघर्षाला धार कमी झालेली दिसून येते. तसे इतर प्रवाहांच्या तुलनेत हा प्रवाह समृद्धच आहे असे म्हणावे लागेल .

दलित नाटक :

दलित रंगभूमीचे पहिले नाटक ‘तृतीय रत्न’ (१८५५) .या नाटकापासूनच दलित रंगभूमीची वाटचाल पहावयास मिळते . दलित नाटकाच्या उपेक्षितांच्या व्यथा वेदनांचे बीज रोवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य या नाटकाने केलेले आहे. असे म्हणावे लागेल. नाटकाची परंपरा फार मोठी आहे. कवितेपेक्षा वेगळ्या वळणाची ही नाटके आहेत. वाटा पळवाटा -दत्ता भगत, आग्या वेताळ -जॉनी मेश्राम .कथा खैरलांजी -अनिल कुमार साळगांडू बगीचा -नामदेव ढसाळ . काळोख्याच्या गर्भात -भिशी शिंदे. थांबा । रामराज्य येतय - प्रकाश त्रिभुवन. धांदात खैरलांजी -प्रज्ञा पवार आदी नाटककारांनी दलित रंगभूमी, माणसांच्या व्यथांना वाचा फोडलेली दिसते .

सन १९५५ मध्ये मिलिंद महाविद्यालयात स्नेहसंमेलनात डॉक्टर वावासाहेब आले होते. त्यावेळी विद्यार्थी व प्राध्यापकाने सादर केलेली नाटके